

زوایای ناشناخته امامزاده سهل بن علی (ع)

تاریخچه آستانه

زیارتگاه سهل بن علی (ع) و سایر زیارتگاه‌های شهر آستانه، به رغم سابقه کهن مذهبی و تاریخی، از ناشناخته‌های استان مرکزی به شمار می‌روند.

شهر آستانه مدفن و مشهد چهار تن از خاندان اهل بیت، یعنی حضرت سهل بن علی، طالب بن علی، جعفر بن علی و فضل بن جعفر (ع) است که زیارتگاه آنان به نام سهل بن علی (ع) شهرت یافته است.

مرحوم ابراهیم دهگان، مورخ صاحب نام استان مرکزی، درباره وجه تسمیه آستانه آورده است: «لغت آستانه مرکب از دو واژه «است» و «نه» است که الف اطلاق آن دو را به هم پیوسته است. قسمت اول «است» به معنای جایگاه، ناحیه، پیشگاه و شهر استعمال شده است. کلمه آستانه به معنای انتساب به شهر معین یا متبرک به ناحیه مقدسی است و بخش اول (است) به معنای ناحیت و بخش دوم (نه) علامت نسبت است که در بسیاری از کلمات فارسی چون مردانه و امثال آن دیده می‌شود. کلمه آستانه در ازمنه قبل، آستانه سهل بن علی بوده است که در ادوار بعد عنوان آستانه رها و منفرداً سهل بن علی به آن جا می‌گفتند.»

شهر آستانه به واسطه استان مبارک حضرت امامزاده سهل بن علی (ع) به آستانه مقدسه مشهور شده است.^۱

بررسی شجره‌نامه سهل بن علی (ع)

این زیارتگاه از دیرباز پناهگاه مؤمنان و دوستداران خاندان عصمت و طهارت (ع) و مورد توجه حاکمان و دولتمردان در قرون مختلف تاریخی بوده است. این امر بیانگر اهمیت و عظمت آن است. به رغم اهمیت تاریخی این زیارتگاه، درباره شجره طیبه حضرت سهل بن علی و سایر امامزاده‌های آستانه، میان پژوهشگران اتفاق نظر نیست و در این باره چهار دیدگاه متفاوت ارائه شده است:

۱. امامزاده‌های آستانه، فرزندان بلافصل حضرت علی (ع) هستند.
۲. امامزاده‌های آستانه، فرزندان باواسطه حضرت علی (ع) هستند.
۳. امامزاده‌های آستانه، فرزندان بلافصل حضرت زین العابدین (ع) هستند.
۴. امامزاده‌های آستانه، فرزندان باواسطه حضرت زین العابدین (ع) هستند.

دیدگاه اول

طرفداران این دیدگاه نیز، که حضرت سهل بن علی را فرزند حضرت علی (ع) می دانند، اتفاق نظر ندارند. «بعضی معتقدند علی (ع) فرزندان بی نام سهل و اهل داشته است که به توابع قم افتاده اند و به آنها جراحی بسیار رسیده بود.»^۲ و بعضی دیگر معتقدند که شخصیت بزرگوار مدفون در این زیارتگاه، عمر بن علی (ع) فرزند علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب (ع) است که فعلاً به سهل بن علی مشهور شده است.^۳

این دیدگاه بنا به این دلایل قابل قبول نیست:

– مستوفی در تاریخ گزیده در بیان فرزندان حضرت علی (ع) از «عمر» نام برده است.^۴ ولی بعضی مورخان معتقدند عمر بن علی، فرزند امام علی (ع) روز عاشورا هنگام جنگ جبهه را ترک کرد و روی از جنگ بتافت.^۵ در صورت صحت این موضوع، احتمال بسیار ضعیف است که سهل بن علی (ع) همان عمر بن علی بن ابی طالب (ع) باشد.

– هیچ منبع تاریخی گواهی نمی دهد که عمر بن علی به سهل بن علی مشهور شده است و طرفداران این دیدگاه نیز سند خاصی در این باره نداده اند.

– اگر فرض کنیم این دیدگاه قابل قبول باشد، در این صورت وضعیت انتساب امام زاده های طالب بن علی، جعفر بن علی و فضل بن جعفر (ع) آستانه چگونه است؟ طرفداران این دیدگاه نیز در این باره سندی ارائه نداده اند.

دیدگاه دوم

عده ای معتقدند امام زاده های آستانه فرزندان با واسطه علی (ع) هستند^۶ و نسب آنها با چند واسطه به حضرت علی (ع) می رسد. این دیدگاه نیز بنا به این دلایل پذیرفتنی نیست:

– این دیدگاه مبتنی بر منبع خاصی نیست.

– این دیدگاه چگونگی انتساب امام زاده های آستانه به حضرت علی (ع) و تعداد واسطه ها را بیان نکرده است.

– به نظر می رسد این دیدگاه به این علت امام زاده های آستانه را به علی بن ابی طالب (ع) منسوب دانسته است که از قدیم الایام به سهل بن علی، طالب بن علی و جعفر بن علی مشهور بوده اند و بر سنگ نبشته مزار سهل بن علی و جعفر بن علی نیز این مضامین دیده می شود؛^۷ اما آنها از این نکته مهم غافل بوده اند که منظور از سهل بن علی بن ابوطالب، که بر سنگ مزار شریف حضرت سهل (ع) نوشته شده است، سهل بن علی بن ابوطالب بن عبدالمطلب، امام اول شیعیان نیست، بلکه، همچنان که در قسمت بعدی توضیح داده می شود، سهل بن علی بن ابوطالب بن یوسف است.

دیدگاه سوم

طرفداران این دیدگاه معتقدند که امام زاده های آستانه، فرزندان بلا فصل حضرت زین العابدین (ع) هستند. بعضی اندیشمندان در بیان فرزندان حضرت امام سجاد (ع) به سهل و اهل اشاره کرده اند^۸ و

بعضی دیگر نیز، که معتقدند عمر بن علی همان سهل بن علی است، علی را علی بن الحسین حضرت امام زین العابدین می دانند. البته مستوفی نیز در تاریخ گزیده در بیان تعداد فرزندان حضرت امام سجاد(ع) از عمر نام برده است.^{۱۰}

این دیدگاه نیز بر اساس این دلایل پذیرفته نمی شود:
- طرفداران این دیدگاه مدرک خاصی در اثبات ادعای خود ارائه نداده اند.

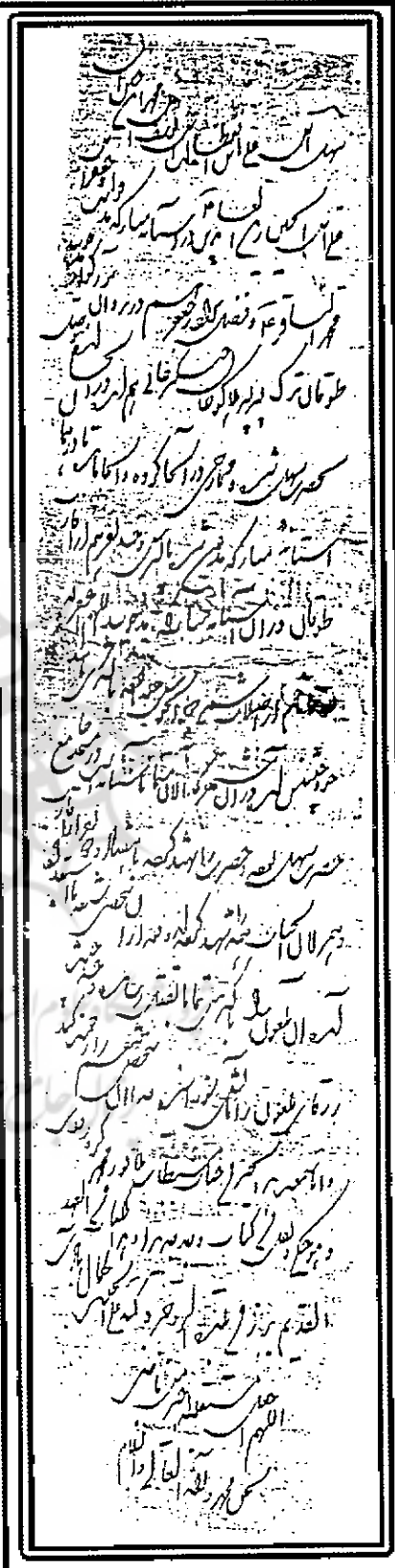
- در قرون اولیه اسلامی (اول تا سوم ه.ق) نامی از این زیارتگاه در منابع تاریخی نیست و احتمال انتساب بلافصل آنها به حضرت امام زین العابدین(ع) کم است.

- در صورتی که سهل بن علی همان عمر بن علی، فرزند بلافصل حضرت امام سجاد(ع) باشد، پرسش این است که تکلیف انتساب سایر زیارتگاهها چه می شود؟ علاوه بر این، در منابع تاریخی از طالب یا جعفر، به عنوان فرزندان امام سجاد(ع) نام برده نشده است.

محققان و اندیشمندانی که تاکنون درباره شخصیت های جلیل القدر این زیارتگاه اظهار نظر کرده اند، تنها مطالب در خور توجهی در اثبات قدر و منزلت این زیارتگاهها بیان داشته اند و درباره شجره آنها مطلب مهم و قابل توجهی ارائه نکرده اند، به همین دلیل نسب نامه، چگونگی و اهداف هجرت سهیل بن علی(ع) و یارانش به شهر کرج، چگونگی شهادت، سال شهادت، مدت سکونت آنها در این شهر و مبدأ حرکت، همراهان و مسیر حرکت این بزرگان در پرده ای از ابهام باقی مانده است.

دیدگاه چهارم (طرح یک سند تاریخی)

نگارنده در سال ۱۳۷۴ ه.ش به سندی ارزشمند دست یافت. محتوای این سند حاکی از آن است که نسب امام زاده های آستانه با شش واسطه به حضرت علی بن الحسین امام سجاد(ع) می رسد. این سند به بخش قابل توجهی از پرسش هایی که درباره این زیارتگاه وجود دارد پاسخ می دهد و بعضی از ابهامات را برطرف می کند.

تصویر سند خطی درباره شجره نامه و شهادت حضرت سهل بن علی(ع) و امام زاده های آستانه

سند نویافته، نسخه خطی یک صفحه‌ای است که توسط یکی از روحانیان و سادات شهرستان اراک به نام علی الحسینی کمال آبادی فراهانی در مطلع کتابی خطی مربوط به علم اصول با خط بسیار زیبا و جذاب نگارش یافته و تاکنون منتشر نشده است.^{۱۱}

محتوای نسخه خطی

در این کتاب خطی آمده: «سهل بن علی بن ابی طالب بن یوسف بن محمد بن حسین بن علی بن الحسین زین العابدین در آستانه مبارکه مدفون است و جعفر بن محمد الباقر (ع) و فضل برادر جعفر در نزد آن بزرگوار مدفونند.

طوقان ترک پسر پسر هلاکوخان چنگیز خانی هم آمده در آنجا متوسل به حضرت سهل شده و مخارجی در آنجا کرده و آنجا مانده تا در همان آستانه مبارکه مدفون شده با پسرش و چند نفر اقارب طوقان در آن آستانه مبارکه مدفونند. اللهم اغفر له. زرقانامی از اصلاب شمر ذوالجوشن علیه اللعنه با لشگری مانند خود خبیثش آمد در آن شهر که الآن مسما به آستانه است، در مسجد جامع حضرت سهل بوده و حضرت را شهید کرده با هفتاد و دو احرار، اقارب و همراهان آن جناب همه را شهید کرده‌اند و بعد از آن شخصی شیعه با استعداد آمده آن ملعون را با لشگرش همگی به قتل رسانده و جسد خبیث زرقای ملعون را به آتش سوزانید. خدا آن شخص منتقم را رحمت کند.

و اما [انا] سمعت هذا الخبر من جناب مستطاب ملا نور محمد کرهودی و هو حکمی و نقل من کتاب و جد جدیداً و هذا الكتاب فی العهد القديم برز من بلدة البروجرد کتبه علی الحسینی کمال آبادی اللهم اجعل مستقبله خیر من ماضیه بحق محمد و آله العالی و السلام».

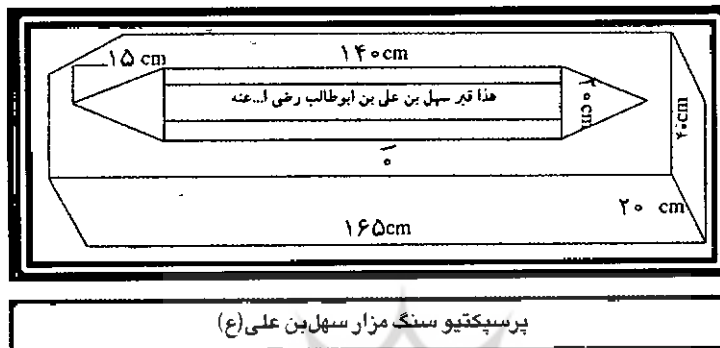
چنان که از محتوای سند برمی آید، ملا نور محمد کرهودی از عالمان نامدار یکصد سال پیش کرهود، در دیدار با روحانی و سید جلیل القدر حسینی کمال آبادی نقل کرده است که اخیراً کتابی بسیار قدیمی در شهر بروجرد پیدا شده که شجره‌نامه و چگونگی شهادت حضرت سهل بن علی (ع)، برادران و یارانش را شرح داده است.

محتوای این سند با اهمیت بیانگر آن است که امام زاده‌های مقدس و شریف شهر آستانه، یعنی سهل بن علی، طالب بن علی، جعفر بن علی و فضل بن جعفر (ع) از نوادگان حضرت علی بن الحسین امام سجاد (ع) هستند و در عبارت سهل بن علی بن ابوطالب مراد از علی بن ابوطالب، امام اوّل شیعیان نیست، بلکه علی بن ابوطالب بن یوسف بن حسین بن امام زین العابدین (ع) است.

این سند به معنای حل نشده شجرنامه زیارتگاه‌های آستانه جواب واضحی می‌دهد و عظمت و منزلت این زیارتگاه‌ها را در نظر دوستداران در تمام ادوار روشن می‌کند.

بر اساس این سند، نسبت حضرت سهل بن علی (ع) با شش واسطه (مطابق نمودار) به حضرت علی بن الحسین امام زین العابدین (ع) می‌رسد. چون تعداد واسطه تا امام سجاد (ع) شش نفر است و اگر ۲۵ سال را برای هر واسطه در نظر بگیریم، حد فاصل بین امام سجاد (ع) و این امام زاده ۲۱۰ سال یعنی بیش از دو قرن است. حدود یک قرن نیز از آغاز هجرت تا شهادت امام سجاد (ع) است که سر جمع ۳۱۰ سال می‌شود؛ بنابراین، شهادت حضرت سهل بن علی (ع) به احتمال قوی اوایل قرن چهارم ه. ق یعنی

حد فاصل سقوط دلفیان [بنی دلف یا ابودلف] و آغاز حکومت آل بویه است. حضرت امام زین العابدین (ع) ← حسین (حسین الاصغر) ← محمد ← یوسف ← ابوطالب ← علی ← سهل این فرضیه اثبات نشده، تأییدی بر نظریه آقای دهگان است که می گوید: «از آثار و علائم چنین استنباط می شود که بنای گنبد و رواق مربوط به حدود قرن چهارم ه. ق. و زمان آل بویه و توابع آنها است.»^{۱۲}

مورخان مسلمان تعداد فرزندان حضرت زین العابدین (ع) را به اختلاف بیان کرده اند. مستوفی معتقد است علی بن الحسین زین العابدین (ع) را هشت پسر از جمله حسین بوده است.^{۱۳} شیخ مفید در ارشاد و ابن ضیاء در فصول المهمه تعداد اولاد آن حضرت را پانزده نفر شامل یازده پسر و چهار دختر بیان کرده اند که از جمله آنها دو فرزند به نام های حسین اکبر و حسین اصغر بوده است. محمد بن سعد در الطبقات الکبیر تعداد اولاد آن حضرت را ده پسر و هفت دختر ثبت کرده و از جمله آنها حسین اکبر و حسین اصغر را نام برده است. کشف الغمه تعداد اولاد آن حضرت را نه پسر دانسته است. ابن خشاب نحوی در کتاب موالید اهل البیت آن حضرت را صاحب هشت پسر از جمله حسین دانسته است و ابن شهر آشوب در مناقب تعداد فرزندان آن حضرت را سیزده نفر دانسته که از جمله آنها حسین بوده است. در کتاب عمدة الطالب چنین آمده است که از امام زین العابدین (ع) شش فرزند به نام های امام محمد باقر (ع)، عبدالله باهر، زید شهید، عمر اشرف، حسین اصغر و علی اصغر باقی مانده است. «قال العمری (المجدی) ولد الحسین الاصغر عشر ولداً، البنات منهم السبع و من... و الرجال عبيد الله، عبدالله، زید و محمد، ابراهيم و يحيى و سليمان و الحسن و علی.»^{۱۴} بنابراین، حسین اصغر نیز فرزندی به نام محمد داشته است که امام زاده های شهر آستانه منتسب به او هستند. «هم چنین آقا نورالدین میر مهدی از روحانیون عصر حاضر اراک به کرات نقل کرده است که در محضر مرحوم آیت الله فرید محسنی (قدس سره) شخصی به نام حاج سید محمد علی ضوابطی اظهار نموده است در قریه ای از شهر بروجرد لوله ای چدنی که در آن کتابی از پوست آهو وجود داشته است به دست آمده است و در آن نسب سهل بن علی (ع) تا حضرت علی بن الحسین (ع) مسطور است.»^{۱۵}

تحلیل محتوای سند

این سند از لحاظ تاریخی بسیار باارزش و منحصر به فرد است. چنان که از سند برمی آید موضوع

برای کاتب بسیار مهم بوده است و به همین دلیل آن را در آغاز کتاب درسی خود به زیباترین وجه به تحریر درآورده است. نگهداری این کتاب نزد نسل سوم مرحوم حسینی کمال آبادی نیز حکایت از اهمیت این سند دارد. مطالب سند، صرف نظر از خطاهای جزئی که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، قابل قبول است و تناقضی در کلیات آن دیده نمی شود.

۱. محور این سند حضرت سهل بن علی (ع) است و چنان که بیان شد تأکید تمام مورخان بر اهمیت زیارتگاه سهل بن علی (ع) است و به سایر امام زاده ها به ندرت اشاره کرده اند و این موضوع نیز در سند آشکار شده است.

۲. محتوای سند با عبارت نوشته شده بر سنگ مزار حضرت سهل بن علی (ع) یعنی عبارت «هذا قبر سهل بن علی بن ابوطالب رضی الله عنه» مطابقت دارد.

۳. در تعدادی از منابع کهن تاریخی به مسجد جامع شهر کرج ابودلف اشاره شده است و نگارنده سند نیز تأیید کرده است که سهل بن علی (ع) در مسجد جامع آن شهر که الان مسمی به آستانه است شهید شده است.

۴. تعبیر «بلده» به جای «شهر» بیانگر مربوط بودن سند به دوران قاجاری است که این نیز، اظهارات بازماندگان در باب تحریر آن توسط کاتب را تأیید می کند.

۵. متوسل شدن یکی از شاهزادگان به نام طوغان ترک به اتفاق چند تن از اعضای خانواده اش به زیارتگاه سهل بن علی (ع)، یکی دیگر از نکات مهم سند است؛ زیرا در حال حاضر خرابه های مقبره طوغان ترک و بازماندگان او یعنی حلیمه و سعید در آستانه وجود دارد.

این سند تاریخی درباره نحوه شهادت این بزرگواران نیز توضیح داده است. بر اساس این سند، امام زادگان آستانه به همراه ۷۲ تن از احرار، اقارب و همراهان، توسط فردی به نام «زرقا»، از نوادگان شمر ذی الجوشن، در شهر کرج شهید شده اند و محل شهادت آنها مسجد جامع شهر کرج بوده است.

در مذهب تشیع «هفتاد و دو تن» مفهومی سمبلیک و الهام گرفته از مکتب کربلا و تداعی کننده حماسه ای تاریخی است، بنابراین شاید تعداد شهیدان مسجد جامع شهر کرج حتی بیش از ۷۲ تن بوده است، اما کتاب مربوط به دوره قدیم که در بروجرд یافت شده و مرحوم ملانور محمد کهرودی به آن استناد کرده است، با بیان عبارت «۷۲ تن از احرار، اقارب و همراهان» در پی آن بوده است که برای آیندگان به طور مؤثر صحنه کربلا را تداعی کند.

حضور سهل بن علی (ع) در شهر کرج بیانگر آن است که شیعیان در این شهر معروف بوده اند و آوازه آنها به دیگر نقاط نیز رسیده است و به همین منظور زرقا، از اصحاب شمر، به آن جا می آید و شیعیان را قتل عام می کند و به احتمال قوی لشکریان زرقا از عراق، شام، حجاز یا از غرب یا جنوب غربی ایران وارد این منطقه شده اند.

این سند بیانگر آن است که مسجد جامع کرج، به عنوان کانون فرهنگی و تبلیغی برای نشر و گسترش فرهنگ اسلام در منطقه، واجد شرایط ویژه ای بوده است که حضرت سهل بن علی (ع) و یارانش از آن استفاده می کرده اند، به سبب اهمیت این مرکز، دشمنان اسلام به قتل عام گسترده شیعیان و طرفداران خاندان عصمت و طهارت در این شهر دست زده اند.

به رغم ارزش ها و ویژگی های مهم این سند تاریخی، اشکالات کوچکی نیز بر آن وارد است:

این سند درباره شخصیت طالب بن علی (ع) که از امام زادگان آستانه است هیچ توضیحی نداده است.^{۱۶} حضرت جعفر بن علی (ع) را فرزند حضرت امام محمدباقر (ع) دانسته است، در حالی که مزار جعفر، فرزند امام محمدباقر (ع) در بقیع است. علت این امر خطای کاتب یا ناقل^{۱۷} در کتابت یا نقل این موضوع است؛ زیرا بر سنگ مزار زیارتگاه جعفر بن علی در شهر آستانه نیز نوشته شده است: «هذا قبر جعفر بن علی بن ابوطالب رضی الله عنه» که این سنگ نبشته برادری جعفر با سهل را اثبات می‌کند. در این سند، فضل برادر جعفر، یعنی فرزند امام محمدباقر (ع) دانسته شده است، در صورتی که برای حضرت امام محمدباقر (ع) شش فرزند پسر به نام‌های جعفر صادق، علی، عبدالله دقدق، ابراهیم، احمد، حسین و دو دختر به نام‌های سلمه و زینب را نام برده‌اند.^{۱۸}

سهل بن علی (ع) در آثار تاریخی

نام سهل بن علی (ع) در آثار تاریخی به جا مانده از دوران صفوی، افشاری، زندی و قاجاری به کرات آمده است. حبیب‌السیر، ذیل حالات شاه اسماعیل صفوی آورده است: «موکب همایون از ساوه به فراهان و از فراهان به کرهرود و از آن جا به دامان کوهی در دو فرسخی مزار فایض الانوار امامزاده سهل بن علی شتافت و از منزل مذکور به مزار آن بزرگوار شتافت و همّت بر احراز طواف آن مرقد جنت آساگماشت.»^{۱۹} مؤلف کتاب شاه طهماسب صفوی نیز آورده است: «به ناچار طوایف استاجلو و روملو ذوالقدر و افشار نیز سر بلند کردند و در امامزاده سهل بن علی، آن جا که اکنون در اراک به نام آستانه شهرت دارد، طوایف مذکور با تکلویان دست به گریبان شدند.»^{۲۰}

«نادرشاه افشار دستور می‌دهد قشون از راه همدان در سهل بن علی (ع) متمرکز شود.»^{۲۱}

مؤلف کتاب زینت المجالس (قرن دهم یا یازدهم هجری) نیز آورده است: «مزار فایض الانوار امامزاده واجب‌التعظیم و التکریم سهل بن علی بن حضرت امیرالمؤمنین در طرف شمال ولایت کمره (خمین فعلی) واقع است.»^{۲۲}

ناصرالدین شاه قاجار نیز در سفرنامه عراق عجم می‌گوید: «عصر سوار شدیم برویم به زیارت آستانه، آن جا که سهل بن علی بن ابی طالب (ع) در آن جا مدفون است.»^{۲۳}

توجه پادشاهان و حاکمان ایران در تمام ادوار تاریخی به این زیارتگاه و زیارت این امامزاده‌ها توسط آنان و دستور بازسازی این زیارتگاه، بالاخص در دوران صفوی و قاجاری، حکایت از اهمیت و جلالت این زیارتگاه‌ها دارد. واقعه شهادت آنها نیز سینه به سینه و از نسلی به نسلی دیگر انتقال یافته است و به همین لحاظ در تمام اعصار مورد توجه همگان بوده‌اند.

معرفی بنای زیارتگاه سهل بن علی (ع)^{۲۴}

«بقعه امامزاده حضرت سهل بن علی دارای چهار صحن و سرا بوده است.»^{۲۵}

۱. صحن قدیم، در قسمت شمالی بقعه، که در حال حاضر اثری از آن نیست.

۲. صحن دوم، معروف به صحن میرزا ابوالقاسم که اثر دروازه آن در قسمت شمال غربی باقی مانده

و صحن آن در جهت غربی بقعه است. عرض و طول این صحن ۲۷×۲۷ متر بوده است.

۳. صحن سوم، در جهت غربی بقعه واقع است و در سابق مدرسه و محل بیتوته طلاب علوم دینی بوده و اکنون هشت باب از حجره‌های آن باقی مانده است. مدرسه مزبور یک در به خارج و یک در به صحن میرزا ابوالقاسم دارد و در سوم آن به صحن نو و در چهارم به حمام اختصاصی بقعه باز می‌شده است. در جهت شرقی این صحن حمامی است که ساختمان آن هنوز خراب نشده، در جهت شرقی مدرسه مزبور، کاروان‌سرای قرار دارد.

۴. صحن چهارم یا صحن نو، که فعلاً آباد و محل عبور بقعه است. این صحن در جهت شرقی ساختمان اصلی و به طول ۲۲ و عرض ۱۷ متر است. ورودی دروازه فعلی به شکل کثیر الاضلاع هشت ضلعی و سقف آن نقاشی شده است. در دو طرف این هشتی از داخل صحن، دوراه پله هست که به ساختمان سر دروازه منتهی می‌شوند. در طبقه فوقانی هشتی مذکور یک اطاق به ابعاد $۳/۵ \times ۶/۵$ متر که در دو طرف آن دو غرفه کوچک ساخته شده قرار دارد که بنا به قراین موجود و طرز ساختمان آن می‌توان گفت که سابقاً مدرسه طلاب علوم دینی بوده است.

در دو جهت شمالی و جنوبی این صحن دو حجره بسیار وسیع ساخته شده است که امروزه یکی به نام «مسجد» و دیگری «تکیه» نامیده می‌شود، ولی از قراین چنان برمی‌آید که این حجره در قدیم محل اجتماع طلاب یا ارباب خانقاه بوده است.

در اطراف صحن چهارم حجراتی برای بیتوته طلاب ساخته شده است که پس از ویرانی صحن‌های قدیم، دو باب از حجرات شرقی را خراب کرده‌اند و به جای آن دروازه و سر دروازه به (شرح بالا) بنا نهاده‌اند که لا اقل یک بار تعمیر شده است.

در این صحن دو اصله درخت توت و یک اصله درخت نارون^{۳۴} وجود دارد که عمر درختان توت را هشت صد و درخت نارون را چهار صد سال برآورد کرده‌اند.

صحن نو در شرق رواق و روضه مطهر قرار گرفته است و اکنون معبر و ورودی به حرم مطهر است. از صحن مزبور دو راهروی کوچک در دو طرف ایوانی که به طول $۴/۷۰$ متر و عرض $۳/۱$ متر است، ساخته شده است. این دو راهرو محل ورود به رواق مطهر است که به حرم مطهر محیط است.

ساختمان روضه از داخل رواق به شکل کثیر الاضلاع هشت ضلعی است و محیط خارجی دیوار آن، که ساق اصلی گنبد محسوب می‌شود، $۴۸/۵$ متر است. سقف روضه از دو گنبد روی هم تشکیل شده است. ارتفاع گنبد زیرین از سطح زیر زمین ۲۰ متر و از سطح روضه ۱۸ متر است. در ارتفاع ۳ متری از سطح روضه، در چهار زاویه آن، گچ‌بری و کاسه‌بندی‌هایی شده که از نظر قدمت به لحاظ هنری مهم است.

در ارتفاع ۷ متری دیوار روضه، کتیبه‌ای با متن آبی و به عرض ۷۰ سانتی‌متر قرار دارد که روی آن با خط نسخ، سه مرتبه سوره جمعه روی هم نوشته شده است. هم‌چنین در ارتفاع ۱۱ متری از سطح روضه، کتیبه دیگری با متن سرمه‌ای وجود دارد که روی آن نیز ۳ مرتبه سوره جمعه با خط زرد نوشته شده است. گنبد دوم، بالای گنبد زیرین ساخته شده است که محیط خارجی آن از پشت بام رواق ۲۴ متر، ارتفاع آن از سطح شبستان، یعنی زیر زمین زیر رواق ۲۸ متر و از سطح روضه ۲۶ متر و از سطح پشت بام رواق ۱۸ متر است. مزار مطهر در وسط روضه واقع است و دارای یک صندوق مسقف، دو ضریح مشبک چوبی و یک ضریح مشبک فلزی با آب طلا است. طول صندوق مسقفی که روی سنگ مزار قرار گرفته ۱۹۰ سانتی‌متر،

عرض آن ۱۲۰ سانتی متر و ارتفاع آن ۸۰ سانتی متر است و روی صندوق به خط زیبای عبارت ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾ و چند آیه دیگر از کلام الله مجید نقل شده است. در دیوار صندوق کتیبه‌ای است که آیات ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ يَسْتَبْشِرُونَ بِه نِعْمَةً مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلًا... وَ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَ اتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾ فی تاریخ سنه اثنتین و سبعمائیه [۷۷۲ هـ. ق.] با خط نسخ و رنگ طلایی بر آن نقش بسته است.^{۲۷}

در درون صندوق چوبی، سنگ مزار نصب شده است و روی سنگ به خط بین کوفی و نسخ عبارت «هذا قبر سهل بن علی بن ابی طالب رضی الله عنه» حجاری شده و در حاشیه آن خطوط کوفی دیده می‌شود. از آثار و علائم، چنین استنباط می‌شود که بنای گنبد و رواق مربوط به حدود قرن چهارم هـ. ق. و زمان آل بویه و توابع آنهاست.^{۲۸}

دایرة المعارف تشیع ذیل آستانه سهل بن علی (ع) می‌نویسد: «واقع در روستای آستانه در چهل کیلومتری جنوب غربی اراک، مجموعه‌ای مرکب از یک ورودی اصلی بزرگ هشتی دار در شرق، صحن وسیع مستطیل شکل، بقعه سهل بن علی در غرب مجموعه، گنبد طالب بن علی در شمال و متصل به بقعه با حرم چهارگوش و دو تالار مستطیل در پشت آن و بالاخره حمامی در ضلع جنوبی وجود دارد. طرح بقعه سهل بن علی به گونه هشت ضلعی مرکب از چهار ضلع بزرگ در چهار جهت اصلی و چهار ضلع کوچک‌تر در گوشه‌هاست. نمای اصلی آستانه رو به صحن عبارت است از یک طاق نمای زیبای بزرگ که در پایین آن سه ورودی با قوس‌های نعل اسبی و در بالا، در وسط یک مشبکی و در دو طرف تزیینات معقلی با طرح هندسی سطح آن را زینت بخشیده است. در پشت این طاق نما ایوان گونه‌ای است با تزیینات کاشی کاری و آینه کاری، کتیبه منظوم گچبری آن با تاریخ ۱۳۰۸ معرف زمان انجام تعمیرات بنا می‌باشد. در بالای ورودی رواق در کتیبه سنگی لوزی شکل تاریخ ۱۱۱۰ خوانده می‌شود. ازاره داخل حرم با کاشی پوشیده شده است. بر فراز طاق نماهای تزیینی داخل ضلع‌های هشت گانه، کتیبه زیبای شامل آیات قرآنی نقش بسته است. بالای آن هشت طاق نما با تزیینات گچبری و نقاشی شامل نگاره‌های گیاهی و اسلیمی و در فاصله آنها کاربندی‌های زیر گنبد با طرح ترنج‌ها و نگاره‌های گیاهی در میان آنها زینت یافته است. در داخل ضریح سه صندوق چوبی قرار دارد که صندوق اصلی روی مرقد دارای کتیبه‌ای است به خط نسخ. صندوق مزبور و کتیبه آن از نظر ظرافت‌کننده کاری از ارزش خاصی برخوردارند. نام صاحب مرقد و سال ساخت چنین خوانده می‌شود «هذا قبر سهل بن علی بن ابی طالب رضی الله عنه فی سنه اثنتین و سبعمائیه» (۷۷۲) نمای خارجی گنبد در مایه تخم مرغی با یک گردنی بسیار بلند به جز نواری از کاشی در پا کار گنبد، تمامی با آجر ساده بنا شده است. با توجه به کهن‌ترین تاریخ موجود در بنا، که سال ۷۷۲ هجری است، می‌توان گفت که اساس بنا دست کم باید مربوط به قرن هفتم باشد که بر اثر لطمه‌های وارد آمده بر آن، در دوران صفویه و عهد شاه عباس اول گنبد کنونی در روی آن استوار شده است. این بنا به شماره ۳۲۳ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است.^{۲۹}

بازسازی زیارتگاه

در دوران تسلط ابودلف عجلی، از خلفای عباسی، و در آثار تاریخی مانده از این دوران نامی از سهل بن علی (ع) برده نشده است که این امر بر تعلق بنای گنبد و رواق به دوران حاکمیت آل بویه، پس از ابودلف دلالت می‌کند.

بیش از ده قرن از قدمت این بنای باارزش و تاریخی می‌گذرد و در دوران‌های مختلف بازسازی شده است. گنبد فعلی زیارتگاه در دوران صفوی ساخته شده است. حبیب السیر ذیل حالات سرسلسله خاندان صفوی می‌نویسد: «... موکب همایون از سازه به فراهان و از فراهان به کرهرود و از آنجا به دامان کوهی که در دو فرسخی مزار فایزالانوار امام (زاده) سهل [بن] علی شتافت و زیاده بر بیست روز آن مرغزار دل فروز مضرب سرادقات جاه و جلال بود... و پادشاه مؤید و منصور از منزل مذکور به مزار بزرگوار مظهر فیض جلی امامزاده سهل [بن] علی شتافته همّت بر احراز طواف آن مرقد جنت آسا گماشت... چون عمارت آن مزار فیض آثار رو به ویرانی داشت، فرمان همایون نافذ یافت که معماران هنرور و مهندسان دانش اثر بر سر آن مرقد مظهر، عمارت عالی طرح اندازد و اساس آن را به سان گنبد هرمان مشید و مستحکم سازند. پس از اندک زمانی آن بنای روح افزا بر وجهی ساخته و پرداخته آمد که شرفات بلندش سر همّت به ذروه قصر فیروزه کار سپهر رسانید و غرفات بی مانندش فرق رفعت از کنگره منازل ماه و مهر در گذرانید.»^{۲۱}

این بنا در دوران قاجاری نیز چند بار بازسازی شده است. ناصرالدین شاه قاجار در سفرنامه عراق عجم (۱۳۰۹ ه. ق.) در شرح سفر به آستانه به بنای عالی و گنبد مرتفع زیارتگاه اشاره‌ای دارد و ایجاد بعضی از این بناها را از شاه اسماعیل و سایر سلاطین صفوی و محمدتقی میرزای حسام السلطنه و ظل السلطان پسرهای خاقان فتحعلی شاه قاجار می‌داند.^{۲۲}

بازسازی زیارتگاه در دوران خواجه یوسف^{۲۳}

بنا به نوشته‌ای که هم اکنون در سمت چپ در ورودی ایوان به رواق کنار زنجیر نصب شده است، این زیارتگاه در زمان خواجه یوسف نیز بازسازی شده است. چنان که مضمون این نوشته بیان می‌کند بخشی از موقوفات زیارتگاه در قدیم مربوط به خواجه یوسف بوده است. خواجه یوسف مدعی شده است که حضرت سهل بن علی (ع) را در خواب دیده و آن حضرت به او مطالبی فرموده است. مطالب این نوشته چنین است:

«از کلام با نظام خود سرکار فیض آثار حضرت سهل بن علی علیه الصلوة و السلام است که تعمیر ولایات آستان ملایک... در عالم رؤیا به مرحوم خواجه یوسف واقف موقوفات قدیم فرموده‌اند:

«گر نیاز آری شبی در پیش ما بی نیاز از جمله خلقانت کنم
گر کمر بندی به خدمت همچو مور صاحب ملک سلیمانتم کنم»

در زیر این اشعار با خطر ریز سیاه رنگ نوشته شده است:

«هُوَ اللَّهُ تَعَالَى شَأْنُهُ الْعَزِيزِ

فرزند بوتراب که سهل است نام او مشکل گشاست خاصه کرامات عام او

سهل است گرچه بارگهش پخته آجر است
 جبریل در یمینش و میکال در یسار
 مستوفی اش عطارد و دیوانش آسمان
 مریخ و زهره بر در سوداگرش زحل
 گاو زمین چریده ز مرغ جمال او
 نازد به بارگاه طلا خشت خام او
 آن یک به سلک جا کند و آن یک غلام او
 نوح سپهر دفتر شرح کلام او
 خورشید مشتری است به ماه تمام او
 شیر فلک جهیده ز شرق کُنام او»^{۳۲}

بازسازی زیارتگاه در سال ۱۰۳۸ هـ. ق.

در داخل ایوان زیارتگاه، کتیبه منظومی گجبری شده که معرف بازسازی زیارتگاه در سال ۱۰۳۸ هجری قمری است. کتیبه حاوی این اشعار است:

روزی که آفرید تو را صورت آفرین
 بر آفرینش توبه خود گفت آفرین
 به صورت آفرین و بر این صورت، آفرین

نظم کمترین نعمت الله بروجردی فی نهم شهر شوال المکرم ۱۰۳۸ هـ. ق.

همچنین بالای سردر ورودی ایوان متصل به رواق، زنجیری تعبیه شده که به چهارچوب آویزان است و بر آن تاریخ ۱۰۳۹ هـ. ق. حک شده است؛ بنابراین می توان نتیجه گرفت که در سال های ۱۰۳۸ و ۱۰۳۹ بنای زیارتگاه بازسازی شده است.

بازسازی زیارتگاه در سال ۱۲۱۰ هـ. ق.

بر اساس ایات موجود در سنگ نبشته تعبیه شده در بالای دروازه فعلی می توان گفت که بنای زیارتگاه سهل بن علی در سال ۱۲۱۰ هجری قمری نیز بازسازی شده است. اشعار سنگ نبشته چنین است:

خورشید سپهر کرم وجود تقی خان^{۳۳}
 از عدل وی آهوبره را شیر دهد شیر
 در عهد وی آسوده چنان فتنه که گویی
 معمور چنان کرد جهان را که به حسرت
 بسیار در اطراف به اتمام رسانید
 هر جا که ز گردان جهان بود خرابی
 شد زایر این کعبه مقصود به صد شوق
 چون گشت مشرف پس از آن کرد مقرر
 فرمود و بنا کرد و به جایش رسانید
 زین طاق، رواق فلک افتد ز رونق
 هر صبح پس کسب صبا جانب این در
 کرد از پی تاریخ رقم خامه ناظر
 کز فیض نظر خاک سیه کرده زر ناب
 بر میش دهد گرگ ز خوناب جگر آب
 طفلی است که در دامن مادر شده در خواب
 جغد از پی دیوار خرابی شده بی تاب
 از برکه و از مدرسه و مسجد و محراب
 آباد شد از مرحمتش چون دل احباب
 با فوج کثیری ز غلامان و ز اصحاب
 کاین باب شود زانکه بود انساب آداب
 کز خون شفق کنگره اش یافته سیماب
 رنگ از رخ خورشید پریده است چو مهتاب
 بر خاک نهد روی ادب چهر جهان تاب
 سهل بن علی باور بانی است بهر باب (۱۲۱۰)

این سنگ نبشته همچنان که مشخص است یازده سال پس از بازسازی نصب شده است.

بازسازی زیارتگاه در دوران حسام السلطنه

در دوران ایوان زیارتگاه، کتیبه‌ای است که اشعاری بر آن نوشته شده است. از این اشعار چنین مستفاد می‌شود که پس از ویرانی‌های صحن‌های قدیم، حسام السلطنه مدرسه را تبدیل به صحن کرده و ایوان شرقی را معبر و راهروی رواق و روضه قرار داده است.

دیوارهای داخل ایوان ۱/۲۵ مترکاشی‌کاری و بالای آن ۱/۲۵ متر آینه‌کاری است. در بالای آینه‌کاری، کتیبه‌ای است که متن آن به خط سفید و دوازده بیت شعر بر آن نقوش است، ولی به واسطه فرسودگی، بعضی از اشعار محو و بعضی در زیر گچ پنهان شده است.^{۳۵}

تعالی الله چه ارفع این همایون بارگاه آمد عرش اشتباه آمد
تو گفتی آسمان دیگری شد بر زمین ظاهر	که بر هفتم سپهرش برتری از قدر و جاه آمد
حریم کیست یارب این که خاک آستانش را	ز فرط سجده احراز بر نقش جناح آمد
فروزان مشعلی سیمین درخشان مجمری زرین	به صحن آستانش از شرافت مهر و ماه آمد
به دل گفتم که این قصر جلال کیست کز	رفعت همایون قبه‌اش بر تارک گردون کلاه آمد
بگفتا بارگاه جاه سهل بن علی باشد	که معمور این چنین از حشمت والای شاه آمد
خدایو دادپرور، شهریار معدلت گستر	که صد چون کسری و سنجر به پیشش دادخواه آمد
سپهر شوکت و حشمت حسام السلطنه آن شد	شهی مهر آیت و مه رایت و انجم سپاه آمد
بر احباب و بر اعدا ار دست و برق	شمشیرش بر بزم و رزم هم پاداش و هم... آمد
نمود از مفلس و محتاج محتاجان یم و کان را	بلی دست دلارایش بر این دعوا گواه آمد
غرض کاین بارگاه منهدم، معمور	به حکم نافذ آن شهریار دین پناه آمد
رقم زد خامه..... از بهر تاریخش	که بنیاد از تقی شاه.....

بنا به ابیات فوق، شاهزاده محمد تقی میرزای حسام السلطنه، فرزند فتح‌علی شاه قاجار با سپاهیان و با شوکت و جاه و جلال به زیارت حضرت سهل بن علی (ع) مشرف می‌شود و چون بنای زیارتگاه را فرسوده می‌بیند، دستور عمران و بازسازی آن را صادر می‌کند.

بازسازی زیارتگاه در سال ۱۲۸۴ هـ. ق.

در سال ۱۲۸۴ هـ. ق. بنای زیارتگاه حضرت سهل بن علی (ع) بار دیگر تعمیر شده است. این موضوع در چند نوشته متفاوت که در ایوان نصب شده نیز آمده است. در یک نوشته سمت چپ سر در ورودی ایوان متصل به رواق آمده است:

یا علی کز لطف قنبر تو سایه بر سر زاندا

در ذیل این شعر آمده است: «تعمیر ایوان مبارک مطهر به سعی و اهتمام مشهدی ابراهیم و مشهدی محمد حسن اتمام برفت. جمادی الاول ۱۲۸۴ هـ. ق.»

در سمت راست سر در ورودی رواق نیز با خط سبز رنگ نوشته شده است: «حسب الفرمایش سید السادات میرزا ابوالقاسم متولی باشی^{۳۶} به جهت تعمیر بارگاه کیوان شکوه سهل بن علی قلمی شده سنه ۱۳۸۴ هـ. ق.»

در قسمت دیگری از سطح داخل ایوان نیز نوشته‌ای به این شرح آمده است:
 هرکس نموده است ز اخلاص خدمتی قطعی به روز حشر مکانش به جنت است
 « آقای مشهدی ابراهیم آینه‌ساز ابن استاد علی بابایی نقاش باشی جمادی الثانی ۱۲۸۴ هـ. ق. کتیبه بر جهت سال
 تعمیر امامزاده واجب التعظیم حسب الفرمایش جناب سیدالسادات میرزا ابوالقاسم متولی باشی. »
 همچنین در کنار قسمت اخیر ایوان کتیبه‌ای به ابعاد ۲۰×۱۰ سانتی متر وجود دارد که بر آن نوشته شده است:
 سال تعمیر شه دین حضرت سهل از قلم بهر جمع این بنای طرفه صادق زدرقم
 و ذیل شعر آمده است: « آقای استاد ابراهیم ابن استاد علی بابایی نقاش باشی. »

بازسازی گنبد زیارتگاه در سال ۱۳۱۵ هـ. ق.

در سال ۱۳۱۵ هـ. ق. سطح خارجی گنبد به دستور حاج ملا ابوطالب (از علما و انقلابیون مشهور آستانه و معاصر میرزا حسن شیرازی) تعمیر می‌شود. در این سال باد، کلاهک مسی زیارتگاه را از جا کند و مرحوم حاج آخوند آن را به مسگرها فروخت و گنبد را تعمیر کرد. ولی سرمای شدید آستانه آن را دوباره از بین برد.^{۲۷}

آینه‌کاری سطح داخل روضه زیارتگاه

آینه‌کاری بسیار زیبا و هنرمندانه داخل روضه، واقع در اطراف ضریح به سال ۱۳۴۲ هـ. ش. توسط شخصی به نام حاج ابراهیم طلایی انجام شده و بسیار جذاب و دیدنی است. در آینه‌کاری از قطعات بسیار کوچک آینه استفاده شده است.

بازسازی گنبد در سال ۱۳۵۱ هـ. ش.

در سال ۱۳۵۱ هـ. ش. کاشی‌کاری گنبد با کاشی‌های معرق آغاز و پس از انجام دادن نیمی از کارها شد. داربست چوبی که اطراف گنبد تا سال ۱۳۶۶ هـ. ش. بود و در بعضی از عکس‌های مربوط به گنبد دیده می‌شود، مربوط به همین دوره زمانی است.

بازسازی گنبد در سال ۱۳۶۶ هـ. ش.

با گذشت ۱۵ سال از کاشی‌کاری نیمه تمام گنبد به سبب از بین رفتن این کاشی‌ها در اثر سرمای طاقت فرسا و شدید آستانه در سال ۱۳۶۶ کاشی‌ها برداشته شد و سطح بیرونی گنبد با سیمان پوشیده شد. بعد از این کار سطح خارجی گنبد دوباره کاشی‌کاری شد که این بار نیز کاشی‌ها در مقابل سرما دوام نیاوردند و کار در سرآغازها شد.

بازسازی در سال ۱۳۷۲ هـ. ش.

در سال ۱۳۷۲ کاشی‌کاری سردر حجره‌های داخل صحن نوبه جز سردر پاگردها انجام شده است.

بازسازی گنبد در سال ۱۳۷۳ هـ. ش.

تجربیات ناکام کاشی‌کاری گنبد در سنوات مختلف، مسؤولان منطقه را به فکر و اقدام تازمانه حلی معقولانه‌تر برای آن پیداکنند. رایزنی‌های انجام شده با مسؤولان وزارت فرهنگ و آموزش عالی و سازمان میراث فرهنگی کشور

موجب شد تا سطح خارجی گنبد با لایه فلز مس پوشانده شود و این کار در سال ۱۳۷۳ ه. ش. انجام شد.

نصب تأسیسات گرمایی در سال ۱۳۷۳ ه. ش.

در سال ۱۳۷۳ ه. ش. برای اولین بار تأسیسات گرمایی زیارتگاه با لوله‌کشی و نصب ۲۵ عدد رادیاتور در بخش‌های مختلف انجام شد. این کار به رغم نقاط قوت، خالی از عیب نیست و صدمه‌هایی جزئی به بافت تاریخی زیارتگاه زده است.

بازسازی درها و پنجره‌ها ۷۵-۱۳۷۴ ه. ش.

در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵ کار ترمیم و بازسازی درها و پنجره‌های زیارتگاه آغاز شد و از جمله ۳۵ عدد پنجره چوبی و جدید داخل صحن نو نصب شد. این کار با همت هیأت امنای امامزاده و زیر نظر سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی انجام شد.

در سال ۱۳۷۵ همچنین شبکه فاضلاب سنتی این زیارتگاه، که کانال خروجی آن چند متر زیر زمین قرار داشت و سال‌ها مسدود بود، مجدداً ترمیم و بهره‌برداری از آن آغاز شد.

همچنین ایجاد کانال تهویه هوا در سراسر کناره دیواره مشرف به خیابان اصلی مقابل حجره‌ها زیر پیاده‌رو، به منظور خشک کردن رطوبت دیوارها و ایجاد پیاده‌رو مقابل حجره‌های صحن میرزا ابوالقاسم به عرض حدود ۲ متر، از فعالیت‌های انجام شده در سال ۱۳۷۵ است.

بازسازی در سال ۱۳۷۶

نصب ۳ در بزرگ و ۳ پنجره بزرگ کشاب دار داخل صحن نو، بازگشایی مجدد در بقعه طالب بن علی مشرف به گلزار شهدا، موسوم به دروازه مراد، ترمیم درخت تنومند نارون صحن میرزا ابوالقاسم در مهرماه ۱۳۷۶، برق‌کشی جدید زیارتگاه سهل بن علی (ع) در آذر ۱۳۷۶ توسط یک شرکت پیمانکار و آغاز ترمیم نقاشی داخل سطح زیرین گنبد اصلی در خرداد ۱۳۷۶ از جمله این فعالیت‌هاست.

بازسازی حمام قدیمی زیارتگاه در سال ۱۳۷۶ انجام شد. این حمام دارای دو راه پله است که یکی از طریق پشت بام و از آن جا به صحن نو و دیگری از طریق صحن میرزا ابوالقاسم است که به ترتیب ۱۹ و ۷ پله دارند. این حمام بخش‌های حمام گرم و سرد، رخت‌کن، خزینه و ۲ عدد حوض سنگی دارد. ابعاد خزینه آب گرم ۱۹۵×۲۶۰ و ارتفاع آن تا سقف ۲۶۰ سانتی متر و تا سطح آب ۱۲۰ سانتی متر است.

ابعاد حوض سنگی حمام آب گرم ۱۴۰×۱۸۵ سانتی متر و عمق آن ۸۰ سانتی متر است. ابعاد حمام آب گرم ۴۵۰×۲۶۰ سانتی متر است.

بازسازی در سال ۱۳۷۷ ه. ش.

در سال ۱۳۷۷ شمسی صحن نو زیارتگاه سنگ‌فرش شد و کابل‌کشی آن به طور کامل انجام شد.

بقاع و قبرهای متبرکه آستان

بقعه طالب بن علی (ع)

در قسمت شمالی بقعه امامزاده سهل بن علی (ع)، بقعه امامزاده طالب بن علی (ع) واقع شده است. ساختمان این بقعه، جدید و در منطقه مشهور است که طاق و رواق سابق آن تخریب و در حدود صد سال قبل تجدید بنا شده است.

ضریح در میان روضه قرار داده شده است و در میان ضریح صندوقی چوبی نصب شده که درون آن سنگ مزار نمایان است.

خطوط کوفی روی سنگ تاکنون قرائت نشده است.^{۳۸} ضریح جدید بقعه طالب بن علی (ع) در بهار سال ۱۳۸۰ نصب شد. این ضریح ۸۰ میلیون ریال هزینه داشت و توسط استادانی از اصفهان و مأمونیه ساوه ساخته شده است.

بقعه جعفر بن علی و فضل بن جعفر (ع)

بقعه حضرت جعفر بن علی و فضل بن جعفر (ع) به فاصله ۲۰۰ متری شمال بقعه حضرت سهل بن علی (ع) در کنار رودخانه واقع شده‌اند. بنا به اظهار سالخوردگان محل، این بقعه در قدیم حجره‌ای بیش نبوده و بیش از نود سال قبل شاهزاده ابوالفضل میرزای عضد (عضدالسلطان) روضه و گنبدی برای آن بنا نمود. سطح روضه عبارت از کثیر الاضلاعی است که در میان آن ضریح مشبکی از چوب به طول ۲/۵ متر و عرض ۲/۵ و ارتفاع ۱/۶۰ متر قرار گرفته است. در درون ضریح دو صندوق قرار دارد که یکی از گچ و روی آن سنگ مزار نصب گردیده است. روی این سنگ به خط کوفی و نسخ (لخت) عبارت «هَذَا قَبْرِ جَعْفَرِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ» نقر شده است.^{۳۹}

زیارتگاه جعفر بن علی (ع) در سال ۱۳۷۲ ه. ش. به همت سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی بازسازی شد. در این بازسازی دیواره سنگی متصل به رودخانه ایجاد شد و سه دهنه طاق و ضلع دیگر متصل به رودخانه مقابل سازند بازسازی شد. همزمان با این تعمیرات، سرویس بهداشتی و وضوخانه ویژه مردان و زنان ایجاد شد.

بقعه پیر اسماعیل

در جهت شمالی بقعه حضرت سهل بن علی (ع)، به فاصله صد متری، حجره کوچکی است که به گفته اهالی، منتسب به پیر اسماعیل است. ساختمان حجره قدمتی ندارد، ولی وضعیت سنگ، تاریخ و خط آن به صراحت گواهی می‌دهد که مربوط به قرون اولیه اسلام است.

درون حجره سنگی است به طول ۱/۲۵ متری که روی آن ساده است ولی در کتیبه کنار آن نوشته شده است: «هَذَا رَوْضَةُ الْمَكْرَمِ... الْعَالِمِ الْفَاضِلِ سَيِّدِ الدِّينِ اسْمَاعِيلِ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَعْقَاعِ قُدَّسَ سِرُّهُمَا اللَّهُ رَوْضَةٌ»^{۴۰} سنگ مزار بقعه پیر اسماعیل متأسفانه در سال ۱۳۷۳ ه. ش. توسط سارقان اشیای عتیقه به سرقت رفت. این سنگ متمایز از سنگ‌های مزار موجود در منطقه بود و جنس و رنگ ویژه‌ای داشت.

بقعه طوغان ترک

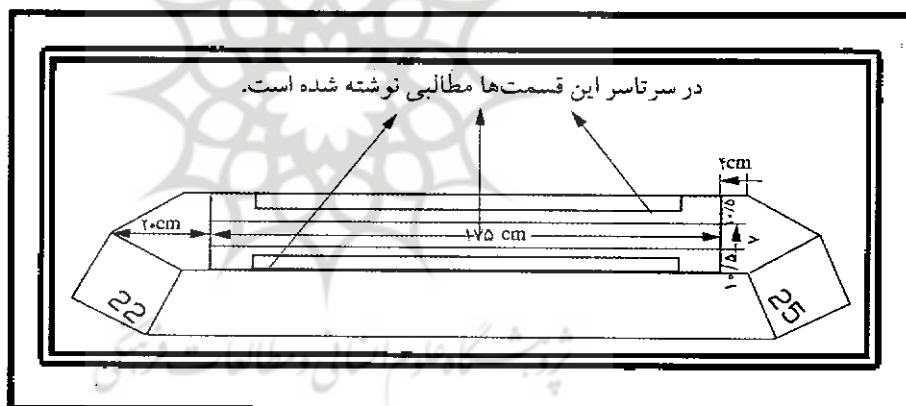
در دو کیلومتری شمال آستانه، بقعه‌ای منتسب به طوغان ترک است که در جهت شرقی آن ایوان کوچکی

قرار دارد. ساختمان و سقف این بقعه آجری است و سقف آن خراب شده است. در وسط بقعه، سه سنگ مزار پهلوی یکدیگر قرار گرفته است که بر اولی نوشته شده است: «هذا قبر طوغان بن خدا بنده الجاتیو سلاغر» و بر سنگ مزار دومی نوشته شده است: «هذا قبر حلیمه» و روی سنگ قبر سوم نوشته شده است: «هذا قبر سعید». می‌گویند در وقت آبادی کرج در زمان خدا بنده، شاهزاده مزبور حکومت این نواحی را داشته است و در حین مأموریت در گذشته و در محل مدفون شده است.

در زیر سنگ‌های مزار این بقعه کوچک سردابه بوده است. سنگ‌های طوغان ترک و بستگان متأسفانه به سرقت رفته است و سقف سردابه را نیز خراب کرده‌اند و در حال حاضر فقط بقایای دیوارها و سردابه، که از اهمیت چندانی برخوردار نیست، باقی مانده است.

بقعه آقای پیر

این بقعه در یک صد و پنجاه متری غرب زیارتگاه سهل بن علی (ع) و در پنجاه متری ضلع شرقی مسجد جامع واقع شده است و قبلاً بنای مخروبه‌ای داشته است که در سال‌های اخیر مجدداً اطلاق آن با سقف چوبی بازسازی شده است.

در این بقعه سنگ مزاری وجود دارد که مطالبی بر آن نوشته شده است و حکایت از آن دارد که این سنگ مربوط به قرن‌ها پیش است. این سنگ نبشته از نظر هنر معماری دارای اهمیت فراوانی است و تاکنون قرائت نشده است. وضعیت هندسی این سنگ به شکل ذیل است:

همچنین سنگ مزار دیگری در این محل وجود دارد که $\frac{1}{4}$ آن شکسته شده است و بر روی آن نیز مطالبی نوشته شده است. می‌گویند بر روی بخشی از این سنگ که سالم باقی مانده است نوشته شده است: «هذا قبر اسماعیل بن برمکی ابن برمکی...».

سازمان اداری زیارتگاه سهل بن علی (ع)

ابراهیم دهگان مؤلف کر جنامه در این باره می‌گوید: «در زمان تولیت سید حسن، متوفی حدود سال ۱۳۳۵ ه. ق. تشکیلات اداری امامزاده را به شرح زیر تدوین و دویمت و نه خروار گندم مستمری دولت را بین آنان به نسبت تقسیم می‌کرده است.

۱. وزیر موقوفات ۱ نفر

۲. ناظر	۱ نفر
۳. نایب التولیه	۲ نفر
۴. صدرالحفاظ	۲ نفر
۵. علمدار	۲ نفر
۶. چراغچی	۲ نفر
۷. مشرف	۱ نفر
۸. مؤذن	۱ نفر
۹. میراب	۱ نفر
۱۰. کلیددار	۱ نفر
۱۱. قاری	۱۰ نفر
۱۲. مستخدم	۲۵ نفر

و از خارج مرحوم حاج ملا ابوطالب و یک نفر دیگر به عنوان ناظر، متولی سیدحسن بن سید ابوالقاسم بن سید حسین بن سید ابوالقاسم بن سید صدرالدین بن سید محمد که سلفاً عن خلف طبق فرامین موجوده از سلاطین صفوی و زندی تا به قاجار سمت تولیت داشته‌اند».^{۲۱}

همچنین ملا محمدباقر عباسی از اهالی آستانه در ابتدای سلطنت رضاخان در گزارشی خطاب به رضاخان در این باره می‌نویسد:

«چهل خانوار خدام حضرت که بزرگان آنها صاحب منصب بوده‌اند عبارتند از: متولی باشی، نایب متولی، وزیر، خادم باشی، مستوفی، مشرف، چراغچی باشی، صدرالحفاظ، کلیددار، مدرس، قاری، مؤذن، کفشدار، فراش، میراب، علمدار و عمله‌جات متولی. و بعد از غصب موقوفات کثیره حضرت سهل بن علی (ع) نادرشاه دویست و نه خروار غله مستمری و وظیفه جهت خدام حضرت مقرر می‌نماید و پانزده تومان جهت روشنایی و صاحب‌منصبان حضرت، هر کدام به حسب رتبه و شأن خود از این دویست و نه خروار، وظیفه و مستمری می‌برده‌اند.»^{۲۲} تعداد مشاغل سازمانی و پست‌های اداری زیارتگاه سهل بن علی (ع) به مرور زمان کم شده است، چنان‌که ملا محمدباقر عباسی در گزارش خود آورده است تشکیلات این زیارتگاه به هنگام سلطنت نادرشاه افشار (۱۱۴۸ - ۱۱۶۰ هـ. ق.) هفده شغل سازمانی داشته است و در مجموع چهل خانوار در تشکیلات اداری این زیارتگاه مشغول کار بوده‌اند. در سال ۱۳۳۶ قمری این تعداد به دوازده شغل کاهش می‌یابد، اما تعداد افراد دست‌اندرکار به پنجاه خانوار می‌رسد که ۲۵ نفر آنها نیروی خدماتی بوده‌اند.

مقایسه دو تشکیلات اداری در دوره‌های مختلف بیانگر آن است که در سال ۱۳۳۶ قمری و شاید هم سال‌های قبل از آن با حذف پست سازمان مدرس (که قطعاً چند نفر نیز با این عنوان کار می‌کرده‌اند) این زیارتگاه نقش آموزشی خود را از دست داده است. در سال ۱۳۸۰ شمسی تشکیلات اداری زیارتگاه شامل هیأت امناء (۴ نفر)، خدمه (۳ نفر) و نگهبان (۱ نفر) بوده است.

تشکیلات ۱۱۴۸ هـ. ق	وزیر موقوفات	نایب متولی	صدرالحفاظ	مشرف	مؤذن	قاری	علمدار	-	کلیددار	چراغچی	میراب	عمله‌جات	متولی باشی	متولی	مدرس	کفشار	قراش	خام باشی	
تشکیلات سال ۱۳۳۵ هـ. ق	وزیر موقوفات	نایب التولیه	صدرالحفاظ	مشرف	مؤذن	قاری	علمدار	ناظر	کلیددار	چراغچی	میراب	مستخدم	-	-	-	-	-	-	-

موقوفات زیارتگاه سهل بن علی (ع)

زیارتگاه سهل بن علی (ع) دارای موقوفات فراوانی بوده که در حال حاضر چیزی از آن باقی نمانده است. ناصرالدین شاه قاجار در سفر به شهر آستانه و زیارت بارگاه حضرت سهل بن علی (ع) به زیاد بودن موقوفات این زیارتگاه اشاره کرده است^{۲۳} که خود دلیلی بر اهمیت موقوفات این زیارتگاه است. تنها آن دسته از مستغلات وابسته به زیارتگاه سهل بن علی (ع) که در مدارک مختلف ضبط شده است به شصت رقم بسیار قابل توجه می‌رسد و بخشی از اراضی روستاهای دهستان‌های فعلی سربند و کزاز را در بر می‌گرفته است. اراضی روستاهای ازنا، مزرعه دستجرده، رشان، هفته، اناج، گرگان، مدعوه، موت آباد، طاحونه، ماهی دشت، مس، ضامنجان و... به عنوان موقوفات زیارتگاه نام برده شده‌اند^{۲۴}، تنها در این روستاها در حال حاضر هزاران خانوار به کار زراعت و دامداری مشغولند و این حاکی از نقش مهمی است که موقوفات زیارتگاه سهل بن علی در ایجاد اشتغال و رونق کشاورزی منطقه داشته است. مستغلات زیارتگاه حضرت سهل بن علی (ع) به مرور زمان و باتبانی حکام وقت و نیروهای وابسته به آنها در منطقه تصرف شد و به علت فقدان یک تشکیلات اداری که بتواند بر آنها نظارت کند، در حال حاضر این زیارتگاه موقوفه چندانی ندارد و آنچنان که از اظهارات ملا محمدباقر عباسی برمی‌آید «اغلب آنها قبل از سلطنت نادرشاه افشار تصرف شده است»^{۲۵}.

راه‌های توسعه زیارتگاه سهل بن علی (ع)

اگر توسعه به معنای افزایش ظرفیت در جوانب مختلف تعریف شود، توسعه زیارتگاه سهل بن علی (ع) منوط به آن است که این زیارتگاه، علاوه بر نقش‌هایی که برای آن شمرده شد، کارکردهای جدیدی متناسب با زمان پیدا کند. در این باره مواردی پیشنهاد می‌شود:

۱. در کانون برنامه‌ریزی و طرح توسعه امور شهر آستانه باید توجه اصلی به زیارتگاه سهل بن علی (ع) باشد؛ به عبارتی، ایجاد قطب صنعتی و تولیدی، توسعه کشاورزی، ایجاد کانون‌های فرهنگی و تبلیغی و مراکز تفریحی و ورزشی باید متناسب با فرهنگ زیارتگاه باشد، به طوری که زیارتگاه به عنوان کلید توسعه هر بخش عمل کند؛ مثلاً این زیارتگاه می‌تواند دارای واحدهای تولیدی وابسته به خود در بخش کشاورزی و صنعت مانند صنایع تبدیلی محصولات کشاورزی باشد این امر در آستان قدس رضوی به خوبی تحقق یافته است.
۲. تأسیس زائر سرا، رستوران، پارک‌های بزرگ، پارکینگ ویژه وسائط نقلیه، شهر بازی، مرکز سمعی و بصری، مراکز ورزشی، تفریحی و کتابخانه‌ها با توجه به وجود قلمستان‌های مصفا و هوای مطبوع و دلپذیر آستانه می‌تواند در جذب زائر و توریست و در نتیجه توسعه این منطقه مؤثر باشد.
۳. ایجاد موزه باستانی، موزه مردم‌شناسی و موزه تاریخ طبیعی زیارتگاه از بهترین طرح‌های قابل اجرا در این محل

است؛ بنابراین شایسته است حمام حاج ربیع برای این کار در نظر گرفته شود تا اشیای عتیقه و دفاین این منطقه به تدریج جمع آوری و در این موزه نگهداری شود. متأسفانه در قرون مختلف بسیاری از اشیای مربوط به زیارتگاه از بین رفته است.

۴. مجموعه زیارتگاه سهل بن علی (ع)، بیست اسکی پاکل برای انجام ورزش های زمستانی، سد «هندودر» برای راه اندازی بیست قایق سواری، گردنه زیبای پاکل با ده کیلومتر طول، کوهستان های مرتفع راسوند، شهباز و فرق در، آب و هوای دلپذیر منطقه، قلمستان های مصفا و چشمه سارهای فراوان، شکارگاه ها و زیست گاه های طبیعی منطقه، غار زیبای دو خواهران و چشمه بزرگ آب آن، شبکه پیشرفته قنوات مربوط به عهد قدیم، قلعه ابودلف و نقاط دینی اطراف آن از جمله غار کیخسرو شازند، چشمه کیخسرو، سراب اسکان، چشمه آب عمارت و عباس آباد، مجتمع پتروشیمی، پالایشگاه هفتم، کارخانه قند شازند، خط آهن سراسری، مزارع و دشت های سرسبز منطقه، وجود شاهراه ارتباطی شمال و مرکز به غرب و جنوب کشور می تواند یک مجموعه و قطب توریستی را بر محور زیارتگاه تشکیل دهد. به زعم کارشناسان «کمتر محدوده ای را در استان مرکزی می توان یافت که کلیه این جاذبه ها و شرایط را در کنار یکدیگر داشته باشد. در واقع این منطقه از جذاب ترین نواحی زیارتی، سیاحتی و توریستی استان مرکزی به شمار می رود.»^{۲۷}

۵. شکل گیری کانون های فرهنگی و تبلیغی بر محور زیارتگاه می تواند در توسعه فرهنگی شهر آستانه نقش مهمی ایفا نماید، مواردی از قبیل احیای مدارس دینی، ایجاد دانشگاه و مراکز فرهنگی و هنری می تواند بر توسعه فرهنگی شهر سرعت بیشتری بخشد.

۶. با توجه به اطلاعاتی که از بنای این زیارتگاه در دست است، باید قسمت های تخریب شده و بلا استفاده این زیارتگاه، مانند سه صحن ویران شده ای که در شمال و غرب زیارتگاه وجود داشته، حمام تخریب شده و کاروانسرای آن، مجدداً بازسازی و احیا شود.

۷. موقوفه های زیارتگاه چنانچه قابل استرداد هستند، باید با هماهنگی مراکز قانونی بازگردانده شود تا امکان راه اندازی شرکت های کشت و صنعت در آنها فراهم شود.

۸. یک سازمان و تشکیلات اداری مقتدر برای اداره امور زیارتگاه ایجاد شود تا بتواند در برنامه ریزی های مختلف، جایگاه زیارتگاه را تبیین نماید و در توسعه آن بکوشد، چنانکه قرن ها پیش نیز پنجاه نفر در خدمت این زیارتگاه بوده اند.

۹. دو درخت کهنسال توت داخل صحن این زیارتگاه که بیش از ۸۵۰ سال قدمت دارند و یک اصله درخت نارون در ضلع غربی زیارتگاه که صدها سال قدمت دارد به تدریج در حال افول هستند که باید برای نگهداری آنان تدبیری اندیشیده شود.

۱۰. طرح توسعه فیزیکی زیارتگاه سهل بن علی (ع) باید تمام مناطق حد فاصل دو رودخانه آستانه تا زیارتگاه را در یک طرح بلندمدت در بر گیرد. این منطقه در مسیر رودخانه واقع در زیر امامزاده، حد فاصل محله توده تا منطقه مشهور به رودخانه دو آب از آنجا در مسیر رودخانه قلعه عباس آباد تا کارخانه پخت آسفالت شهرداری و از آنجا تا زیارتگاه را در بر می گیرد. چهار رأس این منطقه، که به شکل یک چهارضلعی نامنظم است، امامزاده سهل بن علی (ع)، کارخانه آسفالت شهرداری، محل تلاقی دو

رودخانه و محل چشمه آب محله توده واقع در جنب حمام را در بر می گیرد و بر بخشی از اراضی مشهور به ساعی و زمین های قلعه رودخانه و جزئی از اراضی متصل به محله توده محیط است. ضروری است این اراضی سرسبز و آباد، که بالغ بر صدها هکتار است، با اجرای یک طرح بلندمدت، از طریق خریداری از صاحبان آنها و یا وقف در اختیار زیارتگاه قرار گیرند تا امکان اجرای طرح های تولیدی به وجود آید. این منطقه همچنین برای ایجاد یک قطب تولیدی کشاورزی، به منظور اشتغال جوانان شهر آستانه و روستاهای همجوار مناسب است. پیشنهاد می شود شهرداری آستانه، در آینده از صدور هر گونه مجوز ساخت در این منطقه خودداری کند. البته شایان ذکر است که اجرای این پیشنهاد به زمان زیادی نیاز دارد.

پی نوشت ها

۱. دهگان، ابراهیم، کر جنامه یا تاریخ آستانه اراکه، انتشارات موسوی، خرداد ۱۳۴۲، چاپ اول، ص ۱.
۲. امیری، جواد، تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه، قم، چاپ نینوا، ص ۳۹.
۳. کر جنامه، ص ۳۶-۳۷.
۴. تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه، ص ۳۹.
۵. مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، به اهتمام: عبدالحسین نوایی، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۶۴، ص ۱۹۷.
۶. خدیوی، علی اکبر، زندگانی امیرالمؤمنین، اراک، انتشارات موسوی، ج ۳، ص ۲۹۰.
۷. تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه، ص ۳۷.
۸. سنگ نیشته مزار طالب بن علی (ع) تاکنون قرائت نشده است؛ (کر جنامه، ص ۵۰).
۹. کر جنامه، ص ۳۷.
۱۰. تاریخ گزیده، ص ۲۰۳.
۱۱. سند مورد نظر در مدخل یک جلد کتاب قدیمی مربوط به حدود یک صد و سی سال پیش - که در زمینه علم اصول است - و متعلق به یکی از سادات جلیل القدر به نام مرحوم سید علی حسینی کمال آبادی جد اول حجت الاسلام سید رضا عطیفه حسینی کمال آبادی امام جماعت مسجد حضرت امام جعفر صادق (ع) اراک است.
۱۲. کر جنامه، ص ۴۹.
۱۳. امین، محسن، سیره معصومان، ترجمه حسین وجدانی، تهران، انتشارات سروش، ج ۵، چاپ دوم، ۱۳۷۳، ص ۲۲۸.
۱۴. داوودی حسینی، جمال الدین، عمده الطالب، قم انتشارات الرضی، ۱۳۶۲، ص ۳۱۲.
۱۵. فراهانی، کمال الدین، نیاشناسی اراک و حومه، مخطوط، ۱۳۷۳، ج ۲.
۱۶. نام سهل بن علی (ع) و جعفر بن علی (ع) بر سنگ مزار آنها آمده است. اما نکته پر رمز و راز این است که نوشته سنگ مزار طالب بن علی (ع) متفاوت از نوشته دو سنگ قبر دیگر بوده و تاکنون قرائت نشده است. عجیب تر این که نام طالب بن علی (ع) نیز در سند خطی نیامده است. خدا می داند مستندات نام طالب بن علی (ع) چه بوده است.
۱۷. نگارنده این موضوع را قریب به یقین خطای کاتب یا ناقل می داند. با توجه به اینکه ناقل و کاتب هر دو از عالمان عالی مقام عصر خود بوده اند، بسیار بعید است که آنها ندانند قبر حضرت امام جعفر صادق (ع) در بقیع است و تأکید کنند که در آستانه است. مطمئناً در این جاسهوی رخ داده است.
۱۸. تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه؛ ص ۳۶.
۱۹. کر جنامه، ص ۳۷-۳۸.
۲۰. نوایی، شاه طهماسب صفوی، ص ۱۵۴.
۲۱. کر جنامه، ص ۲.

۲۲. فرهادی، مرتضی، نامه کمره، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۵۰.
۲۳. ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم، تهران، انتشارات تیراژه، ۱۳۶۲، ص ۷۵.
۲۴. یک آبادی نیز در کاشان به نام «سهل بن علی» وجود دارد (پاپلی یزدی، فرهنگ آبادی ها و مکان های مذهبی کشور، ص ۳۲۶).
۲۵. کرجمه، ص ۴۱-۴۹.
۲۶. متأسفانه این درخت در سال های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، به دلیل عدم رعایت اصول نگهداری، از بین رفت.
۲۷. همچنان که بیان شد نوشته کتیبه صندوق مربوط به سال ۷۷۲ هـ. ق. است. این نوشته موجب شده است که سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران در نشریه شماره ۱۶ به سال ۱۳۵۷ شمسی در معرفی بقعه سهل بن علی به قلم ع. حمیدی شخصیت زیارتگاه را به سال ۷۷۲ هـ. ق. معرفی کند که یک اشتباه محض است؛ همچنین آقای محمدرضا محتاط نیز در این باره غفلت کرده اند. او در صفحه ۵۶۶ کتاب سیمای اراک در معرفی امامزاده سهل بن علی (ع) سنگ مرقد آن حضرت را به سال ۷۲۲ هجری قمری معرفی کرده اند که برداشت ناصحیحی است.
۲۸. کرجمه، ص ۴۹.
۲۹. دایرة المعارف تشیع، ذیل مدخل «آستانه سهل بن علی».
۳۰. کرجمه، ص ۳۷-۳۸.
۳۱. سفرنامه عراق عجم، ص ۷۵.
۳۲. فردی به نام خواجه یوسف به سال ۸۴۲ هـ. ق. موقوفاتی برای خانقاه کرج (ابودلف) وضع کرده است که به نظر می رسد بازسازی زیارتگاه در زمان همین فرد انجام شده است.
۳۳. در نوروز سال ۱۳۸۰ شمسی که نگارنده توفیق زیارت امامزاده سهل بن علی (ع) را یافت، باکمال تأسف اثری از این مکتوب ارزشمند ندیدم، از خادم علت را پرسیدم؛ او گفت: طی هفته گذشته توسط سارقان ربوده شده است و رد پایی نیافته ایم.
۳۴. دهگان می نویسد: «شاید بانی بنا، تقی خان حاکم بروجرد باشد که در حادثه محمدخان زند از طرف فتحعلی شاه مأمور جلوگیری شد. تقی خان و محمدولی خان قاجار والی کراز و ملایر و حسن خان والی فعلی مأمور وضع دفع غائله بودند که تقی خان زخمی شد و مقتول گردید (کرجمه، ص ۴۳).
۳۵. کرجمه، ص ۴۴-۴۵.
۳۶. نامبرده جد دوم مرحوم سید جواد امیری از اهالی آستانه بوده است.
۳۷. کرجمه، ص ۲۸.
۳۸. همان، ص ۵۰.
۳۹. همان، ص ۵۰؛ از زیر دیوار امامزاده جعفر، مشرف به رودخانه محله سفلی، در بهار هر سال آبی به اندازه یک اینچ خارج می شود که به «آب زیر صندوق» معروف است و اهالی آستانه معتقدند که این آب شفا دهنده است. این آب که بسیار شیرین، خنک و گواراست به رودخانه محله سفلی می ریزد. مشخص نیست قدمت آن چه قدر است. الله اعلم. به یاد دارم در دوران کودکی به همراه مرحوم مادر بزرگم، آن زن مؤمن و صبور، برای اولین بار به آنجا رفتم و آب نوشیدم و او می گفت این آب شفا دهنده است (نگارنده).
۴۰. همان، ص ۵۱.
۴۱. همان، ص ۵۲.
۴۲. همان، ص ۵۴.
۴۳. تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه، ص ۴۰.
۴۴. سفرنامه عراق عجم، ص ۷۵.
۴۵. کرجمه، ص ۵۸.
۴۶. تاریخ و کرامت های امامزاده های آستانه، ص ۴۱.
۴۷. فصلنامه راه دانش، شماره ۱-۲، ص ۲-۳.